

de Architect

Thema: Krimp als kans Tussenruimte als strategisch goed
Respectvolle omgang met bestaande stad door biq en awg
Merkx+Girod creëert verschillende sferen in Dordrechts Museum
Stedebouw: een toekomst voor vijftig miljoen nieuwe Noren

www.deArchitect.nl

Tussenruimte als strategisch goed

Rotterdam heeft de afgelopen jaren bevolking verloren aan de rest van Nederland. Sinds 1990 verloor ze jaarlijks duizend tot vijfduizend bewoners. Om het tij te keren wil de stad een diverse, getalenteerde en goedopgeleide bevolking vasthouden en aantrekken. Een voor alle stedelingen aantrekkelijke omgeving in hoge dichtheid speelt in dit streven een cruciale rol. De ruimte die vrijkomt door krimp biedt hiervoor tal van onverwachte mogelijkheden en kansen. Langzaam wordt afgestapt van stapelen en sterarchitectuur. Reisgids *Lonely Planet* zette Rotterdam vorig jaar dan ook terecht op de zevende plek in de comebackcity top 10. Verschillende experimenten wijzen de stad de weg.

Auteur Harm Tilman

Steden zijn in de 21ste eeuw de belangrijkste aanjagers van de economie. Hoe goed een stad het doet, hangt vooral af van haar vermogen om een diverse, getalenteerde en goed opgeleide beroepsbevolking vast te houden en aan te trekken. Deze wordt aangetrokken door voorzieningen die alleen levendige steden bieden: buurten in hoge dichtheid waar je kunt wandelen, waar cultuur en vermaak zijn te vinden, waar openbaar vervoer goed geregeld is, en waar sprake is van een differentiatie in bevolking. Rotterdam heeft ten opzichte van andere steden een achterstand als het gaat om het bieden van een veilige, comfortabele en aangename stedelijke omgeving. De stad heeft al enige decennia te kampen met een hoger opgeleide bevolking die de stad verlaat. Toch is Rotterdam onverminderd populair bij jonge stedelingen die hier gemakkelijk woonruimte vinden en de stadsfeer geweldig vinden. Door deze jonge mensen vast te houden en door een open en diverse stad te creëren zou de teruggang van Rotterdam zijn te stoppen. Tolerantie en diversiteit zijn hierbij essentiële ingrediënten. Sociaal open steden doen het nu eenmaal aantoonbaar beter dan naar buiten gesloten steden.

Rotterdam vindt zichzelf opnieuw uit
Op de grote stad wordt veel gereflecteerd. Zowel Saskia Sassen als Richard Florida wijzen op het belang van een evenwichtige bevolkingssamenstelling.¹ Alleen sturen op problemen levert onvoldoende op, je moet vooral proberen kwaliteiten en kansen te benutten. Rotterdam waardeert en ondersteunt om deze redenen talent, ontwikkeling en

ondernemerschap. Ze wil de hoogopgeleiden aan de stad binden door haar stedelijke potentieel te benutten. Martin Aarts, hoofd Ruimtelijke Ordening van de gemeente Rotterdam, spreekt in dit verband van een paradigmawijziging. De tegenstelling arm-rijk was er jarenlang een taboe. Pas nu durft de gemeente deze maatschappelijke tegenstelling te adresseren en worden voor beide sociale groepen plannen gemaakt.

Volgens Aarts legt Rotterdam zich steeds meer toe op wat ze heeft. Rotterdam is een krimpende stad en dat beeld verandert niet wanneer je ook de regio erbij betreft. Deze krimp vormt echter ook een behoorlijke kans. De hogeropgeleiden verlaten nog altijd de stad. Onder de nieuwkomers bevinden zich veel migranten. Om dit te veranderen moet Rotterdam een meer evenwichtige bevolkingssamenstelling krijgen. Voor de werkgelegenheid in de haven, zoals de scheepsbouw, de petrochemie, de logistiek, het watermanagement en de energievoorziening, heb je ook hoogopgeleiden nodig. Dat geldt ook voor de dienstverlening die hieraan is gekoppeld. Van dit maritieme cluster maken de banken en verzekeringmaatschappijen deel uit. Van belang is ook het kenniscluster in de regio. Rotterdam is om deze reden druk bezig de oude ontwikkelingsplanologie af te zweren. Je moet allereerst de dynamiek van de economie kennen, maar ook de sociaal-culturele dimensie, pas dan kun je gaan ordenen, aldus Aarts. Het gaat niet alleen om deze dynamiek, maar ook om de complexiteit van de bestaande stad. De rivier is een druk bevaarbare route, maar maakt ook deel uit van het dagelijkse leven van

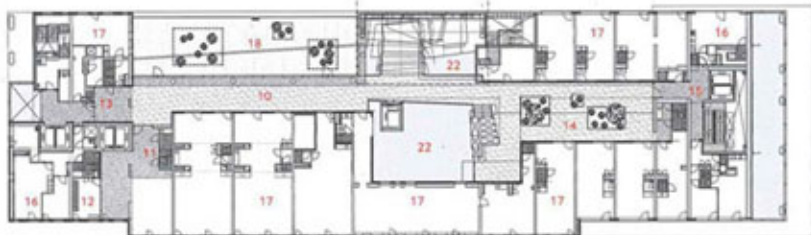

De Cité, ontworpen door Tangram, ligt op de Kop van Zuid, in hetzelfde blok als Inholland van Eric van Egeraat en het Kantoorgebouw Laan op Zuid door o.z.n. Het blok is op basis van het woonprogramma geleed in drie delen. Foto John Lewis Marshall

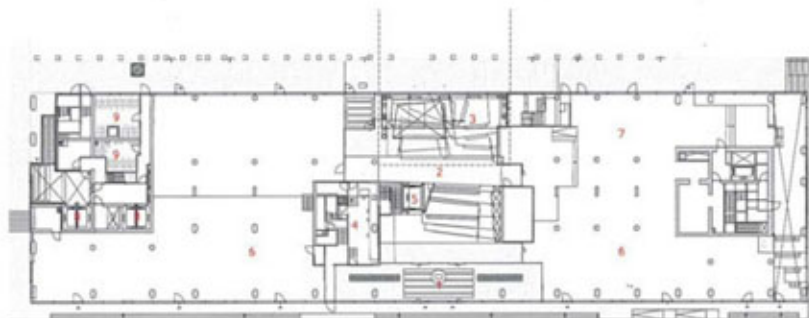
- 1 Entree ruimte
- 2 Collectief Atrium
- 3 Entreetrap bg t/m 2e verdieping
- 4 Ruimte beheerder
- 5 Lift -1 t/m 2e verdieping
- 6 Winkelruimte
- 7 Horearuimte
- 8 Liften Zuidtoeren, woningen 30 m²
- 9 Fietsenstalling
- 10 Entree ruimte Zuidtoeren
- 11 Liften Zuidtoeren, woningen 30 m²
- 12 Wasserette
- 13 Liften Zuidtoeren, woningen 30 m²
- 14 Entree ruimte Noordtoeren
- 15 Liften Noordtoeren
- 16 Woningen 50 m²
- 17 Kantoor/werkruimtes
- 18 Dakterras/buin collectief
- 19 Woningen 30 m²
- 20 Woningen 50 m²
- 21 Bijeenkomst ruimtes
- 22 Vide

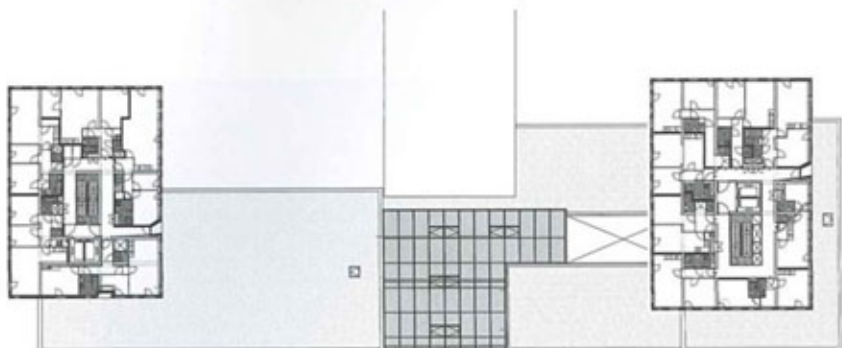
Tweede verdieping

Eerste verdieping

Begane grond

21ste verdieping

Elfde verdieping

Derde verdieping

de Rotterdammers en is een bron van trots. Pas door de stad te begrijpen kom je te weten waar je moet investeren. Complementair hiermee heeft Rotterdam de ambitie een duurzame stad te worden. De enorme dichtheid van Manhattan is hierbij als inspirerend voorbeeld genomen. In de binnenstad wonen op dit moment dertigduizend inwoners, vijf procent van de totale bevolking. Ten opzichte van Amsterdam (twaalf procent) is dat laag te noemen. Rotterdam wil de komende twintig jaar de binnenstedelijke bevolking verdubbelen. Tot 2030 zullen twintigduizend woningen worden gebouwd. Volgens Aarts kan dit zonder te slopen, op kindvriendelijke wijze en met aantrekkelijke woonmilieus. Om de mensen aan de stad te binden, zul je meer moeten doen dan overal stapelen. Je dient te verdichten op een wijze die aansluit op de wensen van de inwoners. Maar hoe kom je erachter wat de mensen willen? Alleen als de overheid en de markt intensiever gaan samenwerken, meent Aarts, kun je op dit vlak resultaten boeken. De overheid kan dingen die de markt niet kan en andersom. Op dit punt worstelt Rotterdam met haar imago als architectuurstad nummer één. Deze eretitel heeft ze te danken aan een aantal spraakmakende gebouwen en een indrukwekkende skyline. De kritiek dat de samenhang tussen deze prachtobjecten ontbreekt, is echter terecht. Rotterdam investeert stevig in openbare ruimte, straten en pleinen. Toch doet de stad de verleidelijke architectuur niet in de ban. Tegen de trend in wordt op dit moment gebouwd aan de Rotterdam en het stadskantoor, beide ontworpen door

OMA. Met deze gebouwen wil de stad opnieuw de hitlijsten halen.

Het is de vraag of dit op termijn een verstandige strategie is, als hogere inkomens moeten worden verleid. Het voorbeeld van Nieuw Crooswijk stemt in ieder geval tot nadenken. Slimmer lijkt het de nieuwkomers de gaten te laten vullen waaraan Rotterdam rijk is. Ook zou de blik moeten worden verlegd van de grote, symbolische projecten naar de anonieme gebouwen die de grote bulk van de stad vormen en waarin de meeste mensen het grootste deel van hun tijd doorbrengen.

Zo ontwikkelt de Rotterdamse architect Koos Kok van Massa flexibele woonconcepten, werkt Joost Kühne van Kühne & Co binnen strikte voorwaarden aan leefbare woonomgevingen en programmeert Daan Bruggink duurzame architectuur.⁷ Ook kan worden gewezen op het werk van Lacaton&Vassal. In hun projecten halveren ze de prijs van woningen en keren ze terug naar de hoge stedelijke dichtheid die de meeste historische Franse steden kenmerkt. Hiermee wordt ook grote winst geboekt in termen van energieverbruik.

Alledaagse stedelijke omgeving

Rotterdam heeft haar maalveld en de aanhechting van gebouwen aan de openbare ruimte verwaarloosd. Ze is als havenstad vanaf de negentiende eeuw uitgelegd vanuit de infrastructuur en tot op de dag van vandaag is niemand erin geslaagd dat te doorbreken. Rotterdam wordt gezien als een

De entreehal is door Tangram vormgegeven als een centraal plein dat sterk is geleed en waar doorzichten het contact met buiten versterken. Foto John Lewis Marshall

De entreehal van de Cité vormt de schakel tussen de stedelijke openbare ruimte en de woningen en overige voorzieningen in het gebouw. Foto John Lewis Marshall

verzameling losse gebouwen in een open ruimte met veel wind. Ook de vele gebouwen die in de contemporaine tijd zijn toegevoegd, lijden hier onder. Rotterdam is in potentie echter een geweldige woonstad.

De Cité van Tangram Architecten is onderdeel van het Cascoplan door Eric van Egeraat, waarvan ook zijn hogeschool Inholland en het Kantoorgebouw Laan op Zuid door o.zr deel uitmaken. Het doel is een levendig stedelijk weefsel, waarin de overgang van de straat naar het interieur een belangrijke rol speelt. In de Cité zijn vijfhonderd eenheden opgenomen voor studenten en voor short-stay-wonen. Het was de wens van opdrachtgever Stadswonen dat de mensen elkaar op elke verdieping kunnen ontmoeten, maar ook op het niveau van het blok als geheel.

Tangram heeft het blok geleed in drie delen. In het hoge deel aan de zuidzijde zitten de woningen voor studenten met een oppervlakte van dertig vierkante meter. In de woningen van zestig vierkante meter zitten de studenten die op tijd naar bed willen en samenwonen. Deze bevinden zich aan de noordzijde, terwijl het tussenliggende deel is bestemd voor short stay. Deze mensen hebben een sterke band met de stad en zoeken contact met elkaar, zonder dat ze hiertoe verplicht zijn.

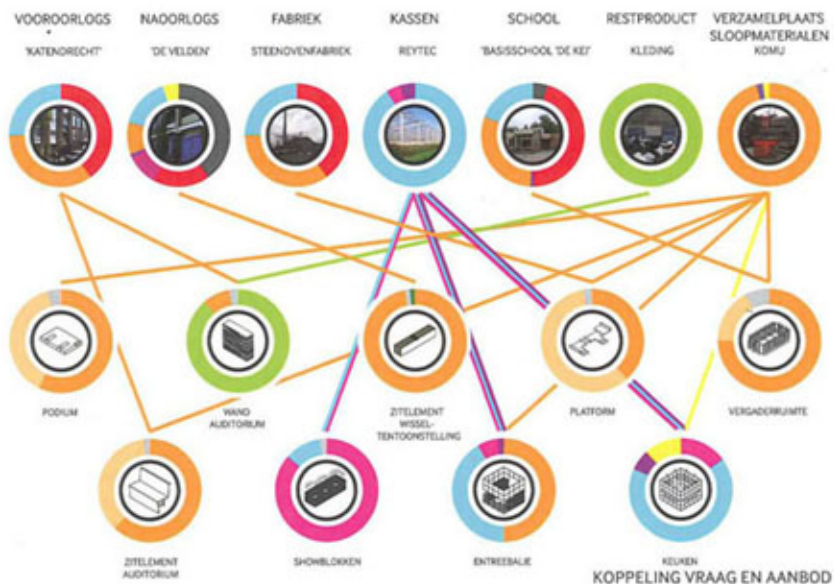
Het gebouw is door Tangram georganiseerd vanuit de gedachte dat je binnenkomt in een overgangsruimte tussen stad en woning. In deze ruimte bevinden zich de collectieve functies: de te verhuuren kantoren, een restaurant en een sportclub. Omdat een budget ontbrak, heeft de architect de

overmaat in de hogere bouwdelen bij elkaar geschaapt en ingezet om deze overgang tot stand te brengen.

Het complex is op deze manier tot een eenheid gesmeed. In plaats van een verzameling losse elementen, betreden de bewoners nu een entree waar ze elkaar kunnen ontmoeten, maar ook anoniem kunnen verblijven. Tangram heeft het atrium vormgegeven als een grote, gelede ruimte waar de verschillende woongroepen in het gebouw op uitkomen. Door de vele diagonale doorzichten valt veel licht naar binnen en krijgt de ruimte een stedelijke complexiteit. Iedere rondgang op de verdiepingen heeft een uitkijkpunt en biedt de bewoners de mogelijkheid zich te oriënteren op de stad. Deze doorkijken zijn verzameld in sneden die de monotone van de gevel doorbreken en die 's nachts oplichten. Ze vormen daarmee een schakel tussen de grote schaal van het gebouw en de stad. Om het karakter als woongebouw verder te versterken, heeft Tangram in de gevel een patroon van verdichtingen en verdunningen aangebracht dat het repetitieve karakter van de prefab bouwdelen in de gevel ondermijnt.

Tijdens de bouw is het aantal units opgevoerd van vierhonderd tot vijfhonderd woningen, maar toch werd hiermee nog lang niet voldaan aan de vraag. Ondanks het feit dat Rotterdam een krimpstad is, voltooit het dus wel degelijk aan de huisvestingsbehoefte van de jonge stedelingen. Doordat het gebouw groot is, kan het fungeren als een gemeenschap waar voorzieningen voorhanden zijn die het wonen verrijken en waar bewoners kunnen schakelen

Voor de inrichting van het HAKA-gebouw heeft Doepel Strijkers Architects onderzoek gedaan naar materialenstromen afkomstig uit de sloop elders in Rotterdam en deze verwerkt in elementen zoals entreebalie, werkplatform en wand auditorium.

De entreehal van de ontvangstruimte is bekropend met verticale li-lampen. Foto Ralph Krijnen

tussen anonimiteit en contact. Daarnaast heeft het gebouw een goede ligging op loopafstand van de metro, de hogeschool en andere stedelijke functies.

Potentiële utopische ruimte

In krimpende steden openen zich ook nieuwe en interessante mogelijkheden. Tussen de oude historische structuur en de nieuwe toevoegingen gaapt een onverwachte, interstedelijke ruimte. Van deze ruimte wordt in Rotterdam op uiteenlopende wijze gebruikgemaakt. Stadshavens is een oud havengebied dat in de komende dertig jaar in transitie is. Hier moet een nieuwe stad ontstaan waarin wonen, werken en recreëren samengaan en waar is afgestapt van regulering en zonering. Woningcorporatie Vestia/Estrada verwierf er enkele jaren geleden het HAKA-gebouw met het idee zo een positie te verwerven in de ontwikkeling van het gebied. Ook wil de corporatie met het gebouw haar duurzame imago versterken. In 2009 is het HAKA-gebouw bestemd tot een campus voor clean tech bedrijvigheid. Dit is nu vertaald in een "Living Lab" voor bedrijven, instellingen en over-

heden die op het terrein van water en energie hun kennis en onderzoek bundelen.

Walas Concepts ontwikkelt het gebouw in overeenstemming met zijn lange en boeiende geschiedenis. De Rotterdamse Handelskamer is gesticht in de jaren dertig en was het hoofdkantoor van alle Nederlandse verbruikscorporaties. Vanuit dit gebouw werden producten gedistribueerd, maar ook eigen koffie en thee geproduceerd. In het verleden hiervan wil Walas eigen koffie maken, om te bouwen aan het merk. De horeca in het gebouw wordt bijvoorbeeld geënt op het HAKA Kookboek. In de eerste fase zijn op de begane grond horecafuncties ingepast die exploitatie mogelijk maken, aangevuld met ruimtes voor extra activiteiten zoals "Meet-&Greet" en lezingen. Het concept bestaat uit een combinatie van kantoor en horeca, maar ook tentoonstellingsruimte en auditorium. Door de publieke functies krijgt het Living Lab een gezicht naar de stad. Walas gaat met bedrijven in zee die willen huren op basis van omzet en die iets te maken hebben met schone technologie, energie en water, aangevuld met toeleveranciers en

Aan de andere kant van deze kleermuur bevindt zich een ruimte voor wisselende tentoonstellingen. Foto Ralph Kämmer

job hunting bedrijven. Zo ontstaat een biotoop van bedrijven die elkaar versterken. Om deze ongebruikelijke werkconcepten te huisvesten, heeft Doepel Strijkers de materiaalkringlopen op de schaal van het gebied en de stad verkend. In 2009 participeerde Doepel Strijkers Architects in REAP (Rotterdam Energy Approach & Planning), waarin naast energie, water en afval, ook materiaalkringlopen zijn opgenomen. Deze methodiek is in dit project voor de eerste maal toegepast.

Door Doepel Strijkers zijn sloopmaterialen uit de voor- en naoorlogse bouw opnieuw gebruikt. Het bouwproces van het HAKA-gebouw is zodoende gekoppeld aan de materiaalstromen die elders uit de sloop in Rotterdam worden losgemaakt. Bij de verwerking van de vrijgekomen sloopmaterialen tot nieuwe producten is de intrinsieke waarde van de materialen leidend geweest. Aanvullende uitgangspunten waren het minimaliseren van afval in het bouwproces, het uitvoeren van zo weinig mogelijk technische bewerkingen en het streven naar een eenvoudige demontage.

Met de beschikbare materiaalstromen is een toolbox ontwikkeld waarmee kantoorruimtes kunnen worden ingericht.

Enkele objecten uit deze generieke toolbox zijn gerealiseerd in het HAKA-gebouw. Tot de objecten behoren de vloeren waarop de werkplekken zijn ingericht, het podium van het auditorium en de tentoonstellingselementen. Deze objecten zijn getoetst op techniek, CO_2 footprint, kosten en maakproces. Alle gerealiseerde objecten passen in de labfunctie die door Clean Tech Delta in het HAKA-gebouw wordt beoogd.

Bijzonder is ook dat een team van mensen met een achtergrond tot de arbeidsmarkt, de Werk en Leerfabriek en Reclassering, onder professionele begeleiding een groot deel van de objecten in elkaar heeft gezet. Daarnaast is samenwerking gezocht met AVR/Van Ganssewinkel en de Gemeentewerken. Zodoende kon inzichtelijk worden gemaakt wat de effecten van het extra vervoer en de verwerkingsprocessen zijn op de CO_2 footprint en de kosten per object. Aanvullend op de CO_2 berekeningen zijn tevens technische aspecten in kaart gebracht die relevant zijn bij het hergebruiken van materialen zoals certificering, brandveiligheid en bouwbesluit.

Tussen geschiedenis en toekomst

In de Mauritsstraat, tussen Oude Binnenweg en Westblaak, tussen de verloren openbare ruimte van de negentiende-eeuwse blokbebouwing en de achterkant van de twintigste-eeuwse schijven, bevindt zich een ongedefinieerde ruimte. In deze tussenruimte overbouwt Joost Kühne van Kühne & Co de toegang tot de Boomgaardhof met een woonwoning. Aan de bestaande bebouwing aan de noordzijde heeft Kühne & Co zelf een smalle strook grond verworven en een afgerond volume toegevoegd waarin het stijlpunt en de lift zijn aangebracht. Op de constructieve wand die op voldoende afstand van de fundering is gehouden, rusten de samengestelde liggers die in een keer de overspanning maken naar het stalen portaal aan de zuidzijde dat dicht tegen de naoorlogse bebouwing is geplaatst. De onderkant van de woning ligt op 3,5 meter en sluit aan op de uitbouw van dit gebouw.

De woning is rationeel van opzet en heeft twee verdiepingen. Op de tweede verdieping bevindt zich eveneens de werkruimte, met eigen opgang. Deze is een halve verdieping groot en meet vijf bij vierkante meter, de woning beslaat daarom een oppervlakte van 150 vierkante meter. De grote verdienste van dit plan is dat op betrekkelijke eenvoudige wijze en met een betrekkelijk klein grondvlak van 27 vierkante meter een zeer diffuse en rommelige ruimte is getransformeerd in een stedelijke ruimte die een belangrijke schakel vormt tussen de historische stad en de moderne stad.

In de reguliere woningbouw worden architecten slechts

betrokken bij het ontwerpen van de gevels. Een andere beperking is de regulering dat corporaties geen bedrijfsruimte mogen maken. Daar zijn de beperkingen bijgekomen die de corporaties zichzelf opleggen. De angst om onverantwoorde risico's te nemen, zit er diep in en leidt tot overdreven lange procedures. Productie is niet langer salonfähig meer. Ook de bereidheid met architecten te werken is minimaal geworden.

De betekenis hiervan valt niet te onderschatten. Het sloopethos in Rotterdam is sinds de wederopbouw erg groot en is gekoppeld aan het romantische verlangen nieuwe ruimtes te veroveren. Verder haalt men in Rotterdam de neus vaak op voor kleine projecten. Toen in de jaren tachtig Rotterdam begon met de Kop van Zuid, riep de Rotterdamse architect Carel Weeber al op eerst de binnenstad eens af te maken. Vorig jaar waren in Amsterdam dezelfde geluiden te horen.¹ In Rotterdam bevindt zich een groot aanbod aan restuurte dat in de komende periode op uiterst zinvolle wijze kan worden benut. De drie hier geanalyseerde experimenten laten dat op opwindende wijze zien.

Tussenruimte

Interstedelijke ruimte is te vergelijken met het poché in historische gebouwen dat Venturi al op het spoor was in de jaren zestig² of met de kloof die gaapt tussen de zichtbare lijst van een schilderij en de frames of kaders die worden opgelegd door de structuur van het schilderij. Volgens de filosoof Žižek is deze kloof niet zichtbaar.³ "De belangrijkste inhoud van het schilderij is niet verwerkt in het zichtbare deel, maar bevindt zich in de dislocatie van beide frames, in de kloof die hen scheidt." Deze interstedelijke ruimte is op te vatten als een potentiële utopische ruimte.

1 Robert Venturi, *Complexity and Contradiction in Architecture*, Princeton Architectural Press, 1966.

2 Slavoj Žižek, *Living in the End Times*, Verso, 2010.

Oude situatie Foto Kühne & Co

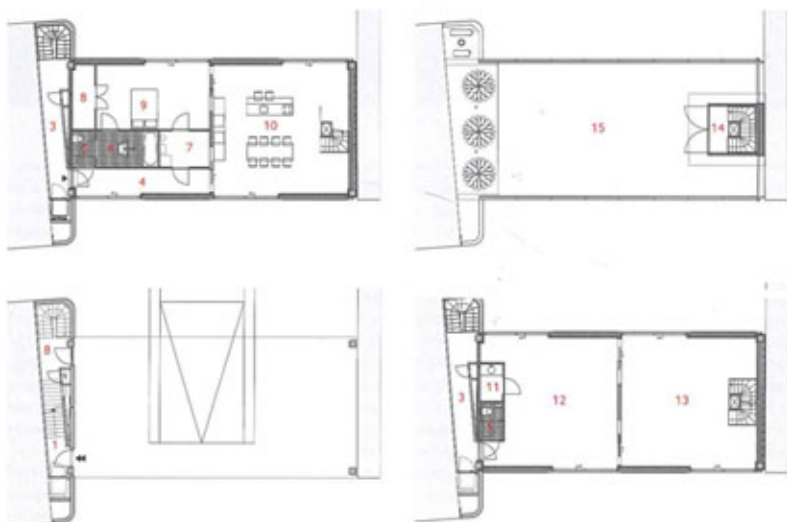
1 Saskia Sassen, *The Global City*, Princeton Press, 1991, en Richard Florida, *The Rise of The Creative Class*, Basic Books, 2004...

2 Zie het artikel 'Architectuur als sociale kunst' in januari nummer de *Architect* 2011, pag. 70 e.v.

3 Zie het interview met Ann Demeester in de *Architect* van maart 2010.

Het huis is door Kuhne & Co. boven de fietsen van een parkeerplaats geplaatst. Foto Edwin Cuijs

Plattegronden. Op de eerste en tweede verdieping bevindt zich het woonhuis, op de tweede verdieping tevens het woonhuis.

- 1 entree trappenhuis
- 2 berging
- 3 trappenhuis
- 4 entree woning
- 5 toilet
- 6 badkamer
- 7 berging
- 8 inloopkast
- 9 slaapkamer
- 10 keuken
- 11 werkkamer
- 12 woonkamer
- 13 woonkamer
- 14 dakopbouw
- 15 dakterras